

IV. Z HISTORII REGIONU POLSKI POŁUDNIOWEJ

Czesław Guzik, Jan Leśnicki

REJONY GEOGRAFICZNO-GOSPODARCZE PODHAŁA

Podhale zajmuje obszar niespełna 2 tys. km², co stanowi 0,6% ogólnej powierzchni Polski. Obecnie używana nazwa tego regionu pojawiła się w literaturze geograficznej dopiero w połowie XIX w. w pracy L. Zejsznera¹ zatytułowanej *Podhale i północna pochyłość Tatrów*.

W publikacjach historyków ziemie te nazywano starostwem nowotarskim lub starostwem czorsztyńskim, stosownie do podziału administracyjnego. Do Podhala zalicza się też Orawę (Górną Orawę) i Spisz (Zamagórze Spiskie), który od początku zasiedlania aż do pierwszej wojny światowej znajdował się w granicach państwa węgierskiego. Termin – region Podhala wprowadził i upowszechnił w okresie międzywojennym S. Leszczycki² w opracowaniu noszącym tytuł *Region Podhala*. Obejmowało ono teren ówczesnego powiatu nowotarskiego.

Podział geograficzno-gospodarczy Podhala

Zróznicowanie przyrodnicze Podhala oraz różne dzieje historyczne tych ziem odcisnęły swe piętno na społecznym, gospodarczym i kulturowym rozwoju poszczególnych obszarów omawianego regionu. Wystarczy wspomnieć, że Spisz przez ponad 6 wieków, a Orawa przez 400 lat pozostawały pod rządami państwa węgierskiego. Mimo zachowanej mowy i religii katolickiej, musiało to zaważyć na sposobie życia, kształtowaniu kultury, tradycji, obyczajowości i kierunkach roz-

¹ L. Zejszner, *Podhale i północna pochyłość Tatrów*, b.m.w. 1849.

² S. Leszczycki, *Region Podhala*, „Prace Instyt. Geogr. UJ” 1938, nr 20.

woju gospodarczego³. Pozostałe tereny Podhala od początku związane były z Królestwem Polskim, a przez to ich zagospodarowywanie w dużej mierze podporządkowane było celom strategicznym, ze względu na ekspansywną politykę gospodarczą Węgrów w sąsiedztwie. W oparciu o kryteria przyrodnicze oraz warunki rozwoju lokalnych społeczności, w obrębie Podhala wydzielono 8 rejonów geograficzno-gospodarczych. Są to: Tatry, Skalne Podhale, Kotlina Nowotarska, Spisz, Orawa, Gorce, Ziemie Pienińska i Rabczańska. Ich granice mają charakter naturalny. Przebiegają grzbietami górskimi, działami wodnymi, wzdłuż rzek bądź torfowisk, nawiązując do morfologicznych i geologicznych struktur

Tatry

Najdalej na południe wysuniętą częścią Podhala są Tatry. Masyw górski Tatr rozciąga się równoleżnikowo na przestrzeni ok. 10 km. Góry te wyróżniają się charakterystyczną pionową zmiennością siedlisk roślinnych, uwarunkowaną czynnikami klimatyczno-glebowymi. Lasy sięgają do wysokości 1500–1600 m n.p.m. Wyższe piętro tworzy kosodrzewina, ponad którą rozciągają się wysokogórskie hale wykorzystywane dawniej przez podhalańskich górali do wypasu owiec i bydła. Przez stulecia pasterstwo w Tatrach było tradycyjną gałęzią rolnictwa ubarwioną góralskim folklorem.

Do czasów rozbiorowych lasy i pastwiska tatrzańskie były własnością królewską, później włączone zostały do cesarskich dóbr kameralnych. Mieszkańcy Podhala, mając uprawnienia serwitutowe, mogli pozyskiwać z tych lasów drewno opałowe i budulec. Dostępne też dla ich zwierząt były dolinne polany śródleśne i wysoko położone hale tatrzańskie. W ten sposób zacieśniały się więzi gospodarcze Podhala z Tatrami⁴.

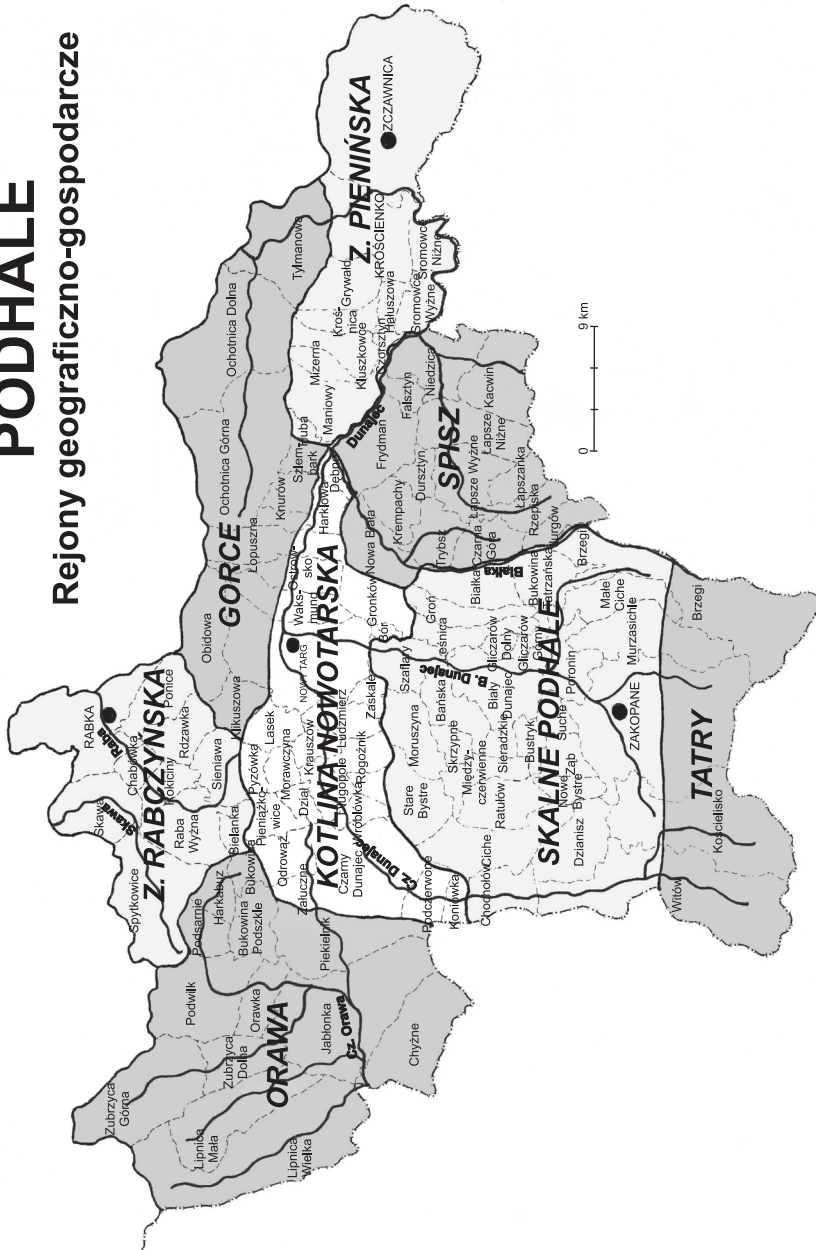
Masyw górski Tatr mieści się w granicach 7 jednostek katastralnych. Są nimi: Brzegi, Bukowina T., Małe Ciche i Murzasichle w Tatrach Wysokich, Zakopane pośrodku oraz Kościelisko i Witów w Tatrach Zachodnich. W Tatrach Zachodnich do wsi Witów należy Dolina Chochołowska ze Starorobociańską i Lejową. Na

³ S. Kuraś, *Spisz a Polska – od średniowiecza do I wojny światowej*, „Almanach Nowotarski” 1997, nr 2, s. 17–26; T. M. Trajdos, *Zamagórze Spiskie – fenomen przetrwania polskości*, [w:] *Spotkania Orawskie*, Materiały z sesji naukowych z lat 1987–1990, Muzeum – Orawski Park Etnograficzny, Zubrzyca Górna 1995, s. 61–70.

⁴ Cz. Guzik, *Tradycje powiązań Podhala z Tatrami*, [w:] *Ochrona dóbr kultury i historycznego związku człowieka z przyrodą w parkach narodowych*, pod red. J. Partyki, Ojców 2003, s. 651–674.

PODHALE

Rejony geograficzno-gospodarcze

terenie Kościeliska znajduje się Dolina Kościeliska oraz część doliny Małej Łąki z Czerwonymi Wierchami.

W przestrzeni katastralnej Zakopanego rozłożyła się środkowa część Tatr, ciągnąca się od Potoku Małej Łąki przez rejon Kopy Kondrackiej, Kasprowego Wierchu aż do Doliny Suchej Wody.

Najwyższe partie Wysokich Tatr mieszczą się w granicach wsi Brzegi. Widokowo imponują turystom Doliny Rybiego Potoku, Pięciu Stawów, Roztoki i Waksmundzka. Podobną atrakcję stanowią Pańszczycka Dolina w Murzasichlu oraz Dolina Filipka w Małym Cichym.

Historyczne związki Podhala z Tatrami potwierdzały liczne dokumenty własnościowe. Większość podhalańskich wsi – od Skalnego Podhala po Gorce, miała swoje pastwiska w Tatrach. Znajduje to wyraz m.in. w głęboko zakorzenionych tradycjach ludowych związanych z letnim pasterstwem górskim oraz w nazwach hal i dolin tatrzańskich. Z Waksmundem związana była hala Waksmundzka, z Szaflarami polana na Kalatówkach, z Klikusową i Laskiem zaś hala Pyszna⁵. Górale są też właścicielami i współgospodarzami znacznych terenów leśnych i wypasowych w Dolinie Chochołowskiej w ramach Wspólnoty Leśnej w Witowie. Wspólnota ta zrzesza właścicieli lasów i hal 7 gromad: Witowa, Dzianisza, Chochołowa, Podczerwonego, Cichego, Czarnego Dunajca i Wróblówki⁶.

Tatry prawie w całości objęte są parkiem narodowym. Piękno chronionej przyrody decyduje o wyjątkowej atrakcyjności turystycznej całego tego rejonu. Utworzenie parku narodowego ograniczyło jednak wydatnie gospodarcze wykorzystanie gór. Odbiło się to niekorzystnie na tradycyjnym, od wieków prowadzonym wypasie owiec i bydła. Stylowe zwykle szałas i baczówki były zawsze atrakcją turystyczną.

Do całkowitej eliminacji owiec z hal tatrzańskich nie doszło. Związek Podhalań, reprezentujący hodowców owiec wynegocjował z władzami Parku rozwiązanie kompromisowe – utrzymanie na wybranych polanach kulturowego wypasu.

Według danych szacunkowych obecnie wypasa się w Tatrach około 2 tys. owiec. Zwierzęta te pasą się jeszcze tylko na Polanie Rusinowej, na Kopieńcu, Kalatówkach oraz w dolinach Lejowej, Kościeliskiej i Chochołowskiej. Od kilku lat rozpowszechnia się natomiast wypas owiec w kotlinnej części Podhala. Może to oznaczać, że owce schodzą z Tatr. Zdecydowały o tym czynniki ekonomiczne. Gdyby do tego doszło, stracą swój urok polany tatrzańskie. Powtórzy się to, co wiele lat wcześniej rozpoczęło się w Alpach. W wysokich górach pozostaną tylko schroniska

⁵ Ibidem.

⁶ J. Rafacz, *Dzieje i ustrój Podhala Nowotarskiego*, Warszawa 1935.

turystyczne jako jedyny przejaw gospodarki człowieka na tych terenach. Pielęgnacja polan śródleśnych i hal w Tatrach będzie musiała być wliczona w koszty utrzymania Tatrzańskiego Parku Narodowego.

Skalne Podhale

Na północ rozciąga się najbardziej rozległe obszarowo w skali Podhala – Skalne Podhale. W głównym zarysie obejmuje ono Rów Podtatrzański, Pogórze Gubałowskie oraz Garb Bukowiny⁷.

Budowa geologiczna tej części Podhala ma swoje odzwierciedlenie w rzeźbie terenu i nawiązujących do nich krajobrazach. Leżące u podnóża Tatr obniżenie nazywane Rowem Podtatrzańskim z centralnie położoną Kotliną Zakopiańską powstało na skutek wypreparowania przez potoki tatrzańskie mało odpornego na erozję podłoża zbudowanego z łupków fliszu podhalańskiego. W Kotlinie Zakopiańskiej na stożku fluwioglacjalnym potoku Bystrego założone zostało Zakopane. Dopiero w drugiej połowie XIX w. w czasach działalności Tytusa Chałubińskiego Zakopane – jako wieś zaczęło kształtować swoją funkcję uzdrowiskowo-wypoczynkową. Prawa miejskie przyznano temu ośrodkowi dopiero w 1933 roku. Obecnie miasto liczy 28 tys. mieszkańców.

Południowa granica Skalnego Podhala przebiega wzdłuż drogi prowadzącej z Zakopanego do Morskiego Oka i do Doliny Chochołowskiej. Wyznacza ona jednocześnie zasięg stałego rolniczego zagospodarowania terenu. Linia podziału przebiega z zachodu na wschód na wysokości od ok. 900 m do ponad 1100 m n.p.m.

Od dna Rowu Podtatrzańskiego w kierunku Pogórza Gubałowskiego i Garbu Bukowiny teren wznosi się stromym stokiem. Wierzchowiny tych jednostek fizyczno-geograficznych stanowią fragment śródgórskiej powierzchni zrównania łagodnie wznoszącej się z północy ku południowi z 700 m do 1100 m n.p.m. W jej asymetrycznym południkowym profilu najwyższymi kulminacjami na południu są Palenica Kościeliska – 1183 m n.p.m. i Gubałówka – 1128 m n.p.m., północna zaś granica Skalnego Podhala przebiega na wysokości 650–750 m. Tworzy ją wyraźnie widoczny w terenie próg wzniesiony ponad dno Kotliny Nowotarskiej.

Nazwa omawianego rejonu gospodarczego nawiązuje do skalistych, w większości szkieletowych, nieurodzajnych gleb i prowadzonej w surowych warunkach

⁷ M. Klimaszewski, *Rzeźba Podhala*, „Czasopismo Geograficzne” 1951, t. 21/22, s. 237–250.

górskiego klimatu gospodarki człowieka. W powszechnym użyciu jest również nazwa Podtatrze, ale ona odnosi się tylko do południowej części tego terenu, ograniczającego się do Obniżenia Podtatrzańskiego oraz południowych stoków Pogórza Gubałowskiego i Garbu Bukowiny.

Skalne Podhale rozciąga się od Tatr do położonych na jego północnym zapleczu skalic wapiennych. Budują go piaskowce i łupki fliszu podhalańskiego. Utwory te wraz ze strukturami geologicznymi Tatr wchodzi w obręb Karpat Wewnętrznych.

Od północy zasięg Skalnego Podhala wyznaczają północne granice kolejnych wsi: Chochołowa, Starego Bystrego, Maruszyny, Szaflar ze znajdującą się w tym rejonie Skalką, Leśnicy, Gronia i Białki. Wyznaczające tę granicę skalice wapienne stanowią osobliwy akcent w tym krajobrazie. Na wschodzie omawiany rejon gospodarczy Podhala zamyka rzeka Białka na odcinku od Brzegów do Nowej Białej. W przeszłości historycznej biegła tędy granica polsko-węgierska.

Skalne Podhale rozciąga się z południa na północ na przestrzeni 16–18 km, równoleżnikowo zaś do 25 km. Mimo wysokiego położenia n.p.m. obszar ten jest gęsto zaludniony. Zabudowa wielu wsi sięga granicy stałego osadnictwa. Rzeki tatrzańskie: Czarny i Biały Dunajec oraz Białka rozcięły ten teren głębokimi do 300 m dolinami, dzieląc go na trzy części – wąskie, wydłużone Pogórze Skorusyny – na zachód od Czarnego Dunajca, a następnie – idąc w kierunku wschodnim – Pogórze Gubałowskie i Garb Bukowiny.

W dolinach powstały klasyczne łańcuchówki. Do najbardziej typowych wsi łańcuchowych zaliczane są: Dzianisz, Ciche, Nowe Bystre, Ratułów i Stare Bystre. Rozciągają się one na przestrzeni od kilku do kilkunastu kilometrów⁸.

W krajobrazie wschodniej, słabo rozczłonkowanej części Pogórza Gubałowskiego przeważają szerokie, zaokrąglone grzbiety, łagodnie wznoszące się ku południowi. Na nich powstały grzbietowe łańcuchówki górskie. Tworzą one charakterystyczny wydłużony układ osadniczy rozciągnięty na przestrzeni ponad 20 km pomiędzy Szaflarami a Gubałówką. Poczynając od Bańskiej Wyżnej jest to najwyższy położony w Polsce ciąg osadniczy, mieszczący się w przedziale wysokości od 900 do 1050 m n.p.m. Zagrody wiejskie rozmieszczone są przy drogach, z których widoczna jest panorama Podhala i Wysokich Tatr. Tym samym cały ten szlak wyróżnia się wyjątkowymi walorami krajobrazowymi. Po pielgrzymce papieża – Polaka w 1997 r. i przejeździe „Papamobilem” z Zakopanego do Ludźmierza nazwano tę drogę jego imieniem.

⁸ Cz. Guzik, J. Leśnicki, *Rozwój osadnictwa na Podhalu*, (w j. angielskim), „Prace Geograficzne” 2003, z. 112.

Pomiędzy rzekami Białym Dunajcem a Białką rozciąga się obszar pogórski nazwany przez M. Klimaszewskiego⁹ Garbem Bukowiny. Omawiany teren na ogół słabo rozcięty wznosi się w przedziale wysokości od 650 do 1000 m n.p.m. W dolinie Leśnicy na pograniczu Skalnego Podhala i Kotliny Nowotarskiej rozwinął się długi 16-kilometrowy ciąg osadniczy Leśnicy, Gronia i Gronkowa – wsi typu łańcuchówek dolinnych.

Wsie południowej części Skalnego Podhala sięgają swymi obszarami do górnej granicy upraw polowych. Charakterystyczne przy tym jest to, że zagrody położone są często wyżej użytkowanych w tych gospodarstwach pól. Tereny rolnicze usytuowane są na skłonach opadających ku dolinom. Od połowy XX w. wiele pól ornych zamieniono na użytki zielone, wykorzystywane głównie jako łąki. Surowy klimat oraz mało zasobne, często szkieletowe gleby górskie sprawiły, że niewielkie poletka z uprawą ziemniaków i owsa ostały się tylko na płaskich grzbietach. W krajobrazach tych wsi dominują już powierzchniowo zadarnione, w przewadze użytkowane kośnie. W południowej części Skalnego Podhala zalesione są tylko najwyższe partie Pogórza Gubałowskiego.

W tej części Podhala najlepiej zachowała się rodzima kultura, folklor, tradycje obyczajowości ludowej i znane szeroko w kraju budownictwo. W granicach Skalnego Podhala zgrupowanych jest 31 wsi. Pod względem ludnościowym największe z nich położone są w dolinie Białego Dunajca (Biały Dunajec, Poronin, Szaflary).

Wśród najwyższej położonych wsi podhalańskich na szczególną uwagę zasługują: Bukowina Tatrzańska, której podtatrzańskie „wierchy”, podobnie jak wspomnianego wcześniej Zębu, wznoszą się powyżej 1000 m n.p.m. Tym samym obydwie te miejscowości zaliczane są do najwyższej położonych wsi w Polsce. Do tej grupy osad wiejskich można jeszcze dołączyć: Gliczarów Górny, Brzegi, Nowe Bystre, oraz sołectwa – Sierocie i Bustryk.

Zakopane jako największa miejscowość turystyczna w Karpatach rozwinęło się po uzyskaniu przez Polskę niepodległości. Sprzyjała temu na przełomie XIX i XX w. linia kolejowa oraz uruchomiona później – przed II wojną światową kolejka linowa na Kasprowy Wierch.

Miasto jest m.in. organizatorem „Międzynarodowego Festiwalu Folkloru Ziemi Górskich”, na który zjeżdżają pod Tatry górale z całego świata. Drugi co do wielkości ośrodek kultury regionalnej Bukowina Tatrzańska organizuje latem i zimą dwie znane imprezy folklorystyczne wywodzące się z rodzimej tradycji: „Karnawał Góralski” i „Sabałowe Bajania”. Wśród innych miejscowości Skalnego Podhala wyróżnia się Chochołów ze swoją starą podhalańską zabudową. Centrum wsi

⁹ M. Klimaszewski, *Rzeźba Podhala...*

tworzy zwarty ciąg dziewiętnastowiecznych stylowych starych domów zbudowanych z grubych drewnianych bali, pokrytych gontami.

Na przełomie poprzedniego i obecnego stulecia Skalne Podhale stało się obszarem masowej turystyki narciarskiej. Dobrze urządzone tereny narciarstwa zjazdowego są wizytówką wielu tamtejszych miejscowości. W tym celu kompleksowo zagospodarowane zostały stoki górskie w Bukowinie Tatrzańskiej, Białce i Kościelisku. To największe – obok zakopiańskich – i najlepiej urządzone tereny narciarskie na Podhalu.

Zakopane położone w środku tego obszaru stanowi centrum administracyjne Skalnego Podhala z siedzibą władz niedawno utworzonego powiatu tatrzańskiego.

Kotlina Nowotarska

Kotlina Nowotarska leży w centralnej części Podhala, rozciągając się z zachodu na wschód na przestrzeni ok. 30 km. Północną jej granicę stanowią Gorce oraz najwyższe wzniesienia Bramy Sieniawskiej, pomiędzy Klikuszową a Pieniążkowicami. Od zachodu ograniczają ją Działy Orawskie z najwyższą wzniesioną Żeleźnicą – 913 m n.p.m. Dalej na południe granica Kotliny Nowotarskiej podąża wzdłuż wododziału Dunajca i Czarnej Orawy, przebiegającego wysokimi torfowiskami nazywanymi Pustaciami Czarnodunajeckimi. Od południa omawiany obszar przylega do Skalnego Podhala. W części zachodniej szerokość Kotliny dochodzi do 10 km. Ku wschodowi zwęża się do 5 km w okolicach Nowej Białej. Płaskie dno Kotliny, rozcięte systemem lokalnych dopływów Dunajca obniża się z zachodu na wschód z około 700 m do 550 m n.p.m. Korzystne warunki przyrodnicze sprzyjały rozwojowi osadnictwa. Dzięki temu omawiany obszar zasiedlany był już w XIV w.¹⁰

Kotlina Nowotarska wyróżnia się wśród pozostałych jednostek fizycznogeograficznych Podhala względnie korzystnymi dla rolnictwa glebami oraz ukształtowaniem terenu. Płaski na ogół teren oraz w miarę zasobne, jak na warunki górskie gleby, sprzyjają intensywnemu gospodarowaniu. W części północno-zachodniej omawiany obszar wchodzi na południowe skłony Bramy Sieniawsko-Pieniążkowieckiej oraz na podobne pochyłości Działów Orawskich. Tutaj uprawę roli ograniczają dochodzące do 20° nachylenia stoków wzniesień i zboczy dolin. Dno Kotliny jest terenem zastoiskowym zimnego powietrza spływającego z wysokich gór.

Płaskie dno Kotliny w zachodniej części zajmują torfowiska wysokie, zalegające na dziale wodnym Dunajca i Orawy w okolicach Czarnego Dunajca. Tutaj na pra-

¹⁰ K. Dobrowolski, *Najstarsze osadnictwo Podhala*, Lwów 1935, s. 112.

wym brzegu Białego Dunajca w okolicach Nowego Targu utworzono rezerwat przyrody „Bór na Czerwonym”. Siedliska tych częściowo już chronionych, unikalnych w skali europejskiej zbiorowisk roślinnych są też liczącym się w tej części Podhala rezerwuarem wody pitnej.

Północną granicę Kotliny Nowotarskiej wyznacza tektoniczny próg Gorców, wschodnia zaś i zachodnia granica omawianego obszaru pokrywa się z obowiązującą do pierwszej wojny światowej historyczną granicą polsko-węgierską.

Kotlina Nowotarska obejmująca swym zasięgiem 26 wsi jest terenem gęsto zaludnionym. Największymi miejscowościami są tu: Czarny Dunajec w zachodniej części oraz Waksmund i Ludźmierz w rejonie Nowego Targu. Ze względu na swe centralne położenie w obrębie Podhala na terenie Kotliny Nowotarskiej krzyżują się główne szlaki komunikacyjne, prowadzące z północy na południe oraz ze wschodu na zachód.

U zbiegu Białego i Czarnego Dunajca leży liczący obecnie 35 tys. mieszkańców Nowy Targ. Przez stulecia był to jedyny ośrodek miejski na Podhalu. Do niedawna miasto to było niekwestionowaną stolicą Podhala. Było to centrum administracyjne i handlowe. Tu skupiały się urzędy, władze sądowe, szkoły i sklepy. W Nowym Targu odbywały się też tradycyjne jarmarki podhalańskie, na których ludność sprzedawała produkty rolne oraz wyroby rzemieślnicze, kupowała zaś sprzęt rolniczy i domowy.

Wybudowany w tym mieście w latach 50. ubiegłego wieku Kombinat Obuwniczy zatrudniał 8 tys. osób. Podhalańskie Zakłady Przemysłu Skórzanego w Nowym Targu miały swój udział w przeobrażeniach społeczno-gospodarczych omawianego regionu. W latach 90. nowotarski kombinat upadł. Jego obiekty częściowo wykorzystane zostały przez mniejsze zakłady różnych branży.

Najstarsza na Podhalu wieś Ludźmierz jest ośrodkiem kultury Podhalańskiej. Corocznie w Sanktuarium Maryjnym organizowane są: „Święto Bacowskie”, „Dożynki Podhalańskie” oraz ogólnopolski konkurs „Poezji Religijnej”.

W okolicach miasta Nowego Targu rozwinęło się kuśnierstwo, jego największy rozkwit przypadł na przełom lat 70. i 80. minionego wieku. Obecnie rola tego rzemiosła jest nieporównanie mniejsza. Wpływy z tej działalności zmieniły oblicze podmiejskich wsi, podobnie jak wyjazdy zarobkowe ludności do Ameryki z Czarnego Dunajca, Wróblówki, Długopola, Gronkowa – znanych podhalańskich wsi emigracyjnych¹¹.

¹¹ Cz. Guzik, J. Leśnicki, *Przemiany rolnictwa na Podhalu w latach powojennej emigracji zagranicznej (na przykładzie Gronkowa)*, „Zeszyty Naukowe AR w Krakowie” 1995, nr 295, Sesja Naukowa, z. 43, s. 367–373.

Gorce

Gorce z Pasmem Lubania stanowią północne obrzeże Podhala. Do Podhala zaliczane są południowe stoki tego ciągu górskiego z kulminacją Turbacza – 1311 m n.p.m. i Gorca – 1230 m n.p.m. W obrębie Podhala omawiane pasmo górskie szerokości 7–8 km rozciąga się równoleżnikowo na przestrzeni 30 km od doliny potoku Lepietnicy na zachodzie do przełomu Dunajca w Tylmanowej na wschodzie.

W zlewni potoku Ochotnickiego położona jest jedna z najdłuższych wsi w Polsce – Ochotnica. Miejscowość ta podzielona została na Dolną i Górną. Ich łączna długość wraz z lewobrzeżnymi przysiółkami leżącymi w dolinach potoków: Młynne, Gorcowe, Skrodne, Jamne i Jaszce przekracza 25 km.

W Ochotnicy do niedawna gospodarowano na dwóch poziomach – w dolinach i na wyżej położonych polanach śródleśnych, na których latem i jesienią utrzymywano zwierzęta. Wypasano je tam – a w dodatkowych zabudowaniach gromadzono siano na zimę. W ten sposób latem gospodarstwo funkcjonowało jednocześnie w dolinie i na wysoko położonej polanie. Elementy gospodarki piętrowej dotrwały w Ochotnicy do połowy lat 90. XX w.

Do największych wsi zaliczana jest również Tylmanowa, leżąca we wschodniej części omawianego obszaru w dolinie Dunajca, który przełomem (Kłodne) przedziera się tu przez Beskidy na północ do Kotliny Sądeckiej. Zabudowa wiejska tej wsi skupiona jest w licznych przysiółkach rozmieszczonych po obydwu stronach rzeki. Łączą je tylko wąskie kładki i wiszące mosty.

W tej części Podhala leży 7 wsi, często oddzielonych od siebie grzbietami górskimi, przysparzającymi wielu trudności komunikacyjnych. Więzi z Gorcami utrzymują też wsie położone w dolinie Dunajca: Waxmund, Ostrowsko Łopuszna i Harkłowa oraz miasto Nowy Targ. W ich granicach katastralnych znajdują się zalesione stoki górskie i polany. Gorce obok Tatr są najbardziej lesistymi krainami Podhala. W górnych partiach Gorców zaznaczają swoją obecność w krajobrazie hale i śródleśne polany górskie. Do niedawna tętniły one życiem pasterskim, podobnie jak w przeszłości hale tatrzańskie. Wcześniejsze zbiorowiska wypasowe wykorzystywane są obecnie jako tereny rekreacyjne. Mieszkańcy okolicznych wsi budują tam niewielkie domki letniskowe, zwane bacówkami.

W ukształtowaniu Gorców nie brak śmiałych form w postaci głęboko wciętych dolin o stromych zboczach z lokalnymi deniwelacjami sięgającymi prawie 400 m. Powszechne są też spadziste stoki.

W najbardziej niedostępnych partiach omawianych gór, na terenie Gorczańskiego Parku Narodowego, zachowały się fragmenty dawnej puszczy karpackiej. Można je znaleźć w źródłiskowych częściach dolin potoków Łopuszanki i Ochotnickiego. Ze względu na stromość stoków górskich oraz bardzo duże różnice

lokalnych wysokości względnych, rolnicze uprawy orne są tu ograniczone z powodu dużej pracochłonności. Cały ten obszar wyróżnia się jednak szczególnie sprzyjającymi warunkami do rozwoju turystyki górskiej oraz agroturystyki. Pierwsze wyciągi narciarskie pojawiły się w Obidowej i w Ochotnicy. W Łopusznej dojrzeła śmiały projekt budowy stacji narciarskiej «Na Legutkowie».

Ziemia Pienińska

Zaliczono do niej północno-wschodnią część Podhala, położoną w rejonie Pienin i południowych stoków Lubania. Stanowi ona zasadniczą część dawnego starostwa czorsztyńskiego, administrowanego z zamku w Czorszynie. W szczegółowym podziale fizycznogeograficznym obszar ten tworzą: Pieniny Właściwe z kulminacją Trzech Koron – 982 m n.p.m., Małe Pieniny ze szczytem Wysokie Skalki – 1050 m n.p.m., południowe stoki Pasma Lubania oraz analogiczne skłony Beskidu Sądeckiego, odwadniane do potoku Grajcarek.

W środku omawianego obszaru u ujścia potoku Krośnicy do Dunajca leży Krościenko. Prawa miejskie utraciła ta miejscowość w okresie międzywojennym. Od wschodu sąsiaduje z nim Szczawnica położona w dolinie Grajcarek. Szczawnica awansowała do rangi miasta dopiero w 1962 r. Obecnie liczy 7,5 tys. mieszkańców. Obydwa te ośrodki pełnią funkcje usługowe względem wsi Ziemi Pienińskiej.

Miasto Szczawnica powstało z połączenia dwóch wsi Szczawnicy Niższej i Wyższej. Zabudowa uzdrowiskowa miasta rozwinęła się w bocznej dolinie u podnóża Bryjarki, wznoszącej się do wysokości 677 m n.p.m.

Pod względem turystycznym Ziemia Pienińska jest szczególnie atrakcyjnym obszarem. Walory te podnosi znany w Europie przełom pieniński Dunajca i spływy łodziami flisackimi tą rzeką, organizowane od końca XIX w. Uroku tej Ziemi dodaje Zalew Czorsztyński, powstały po zbudowaniu zapory wodnej w rejonie Czorszyna i Niedzicy. Świadkiem dawnej świetności tych terenów są ruiny zamków: królewskiego w Czorszynie oraz Klarysek, wzniesionego wysoko na Zamkowej Skale (771 m n.p.m.) w Pieninach.

Po wysiedleniu ludności łemkowskiej w wyniku akcji „Wisła” w 1947 r. na opustoszałych terenach w rejonie Jaworek urządzono tereny wypasowe dla podhalańskich owiec.

Rejon Pienin wyróżnia się swoistą przeszłością historyczną, odmiennym folklorem oraz rodzimym budownictwem, związanym z funkcją letniskowo-uzdrowiskową Krościenka i Szczawnicy.

Śródgórskie położenie dolin i towarzyszące im mikroklimaty Pienin sprzyjają wypoczynkowi i turystyce. Lokalny układ warunków przyrodniczych korzystny jest również dla upraw polowych.

Główną funkcją tego terenu są jednak turystyka, wypoczynek oraz lecznictwo uzdrowiskowe, prowadzone w Szczawnicy w oparciu o lokalne wody mineralne (szczawy). Rozkwit tego uzdrowiska przypadł na połowę XIX w. Towarzyszył mu rozwój budownictwa zdrojowego. W tym przypadku szczególne zasługi przypisuje się rodzinie węgierskiej Szalejów, do której należały posiadłości szczawnickie po prywatyzacji starostwa czorsztyńskiego¹².

W ostatnich latach w tym rejonie zostały wybudowane dwa wyciągi narciarskie: w Szczawnicy na Palenicę oraz w Kluszkowcach na stokach góry Wżar. Nad brzegiem Jeziora Czorsztyńskiego najważniejszymi ośrodkami wczasowymi są Kluszkowce i Mizerna, gdzie urządzono przystanie żeglarskie i wydzielone miejsca do kąpieli.

Na podkreślenie zasługują też rzadkie w skali europejskiej ciepłolubne siedliska roślinności naskalnej, chronione w Pienińskim Parku Narodowym. W jego granicach znajdują się najbardziej interesujące partie Pienin – tej niezwykle skomplikowanej pod względem geologicznym i konfiguracji terenu grupy górskiej.

Spisz

Polski Spisz obejmuje północno-zachodni skrawek historycznej krainy Zama-górza Spiskiego w zlewni potoku Niedzickiego i prawobrzeżnych dopływów Białki. Na tym obszarze rozmieszczonych jest 13 wsi. Są to wsie położone na wschód od rzeki Białki. Jedynie Nowa Biała leży na jej lewym brzegu. Przez stulecia rzeką Białką przebiegała granica polsko-węgierska. Ułożony równoleżnikowo pas skałek wapiennych przybiera na tym terenie postać wysokich, zwartych wzniesień, ciągnących się od Dursztyna po Niedzicę, z kulminacją Gór Zor i Braniska – 883 m n.p.m. W literaturze geograficznej nazywa się je Wałem Braniska. Na północnym krańcu na terenie Niedzicy w początkach XIV w. zbudowany został zamek. Ten historyczny obiekt, wznoszący się dziś nad niedawno powstałym Zalewem Czorsztyńskim to największa atrakcja turystyczna współczesnego Polskiego Spisza. Południową część stanowi Pogórze Spiskie – obszar wznoszący się ku południowi do wysokości 1000 m. n.p.m.

¹² *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich*, t. X, Warszawa 1888.

Z inicjatywy węgierskich rodów Ziemia Spiska została zasiedlona już na początku XIV w.¹³ Wizytówką tej części Podhala są zwarte, gęsto zabudowane wsie w kształcie ulicówek z domami mieszkalnymi przy ulicy oraz rzędami drewnianych stodół od strony pól. Ulicówki spiskie zakładane były nad głównymi potokami, a dalej w kotlinnej części omawianej jednostki geograficzno-gospodarczej na równinnych terasach Białki, tworząc charakterystyczną zabudowę typu miejskiego.

W Nowej Białej, gdzie działki budowlane są bardzo wąskie domy mieszkalne z sieniami przejazdowymi ustawione są ciasno obok siebie wzdłuż ulicy. W innych wsiach rozmieszczone przy ulicy domy mieszkalne pooddzielane zostały bramami przejazdowymi, prowadzącymi do budynków gospodarczych. Podwórze przejazdowe mogło być wykorzystywane wspólnie przez dwóch sąsiadów, a w skrajnych przypadkach – nawet przez 4 gospodarstwa usytuowane przy jednym placu podwórkowym. W każdej tego typu wsi domy mieszkalne rozmieszczone są wzdłuż ulicy. Za nimi są budynki inwentarskie, a dopiero kilkadziesiąt metrów od nich stoją drewniane stodoły, tworzące zwarte rzędy okalające wieś od strony pól. Tak znaczne oddalenie stodół od domów mieszkalnych podyktowane było bezpieczeństwem przeciwpożarowym. Ten klasyczny układ osadniczy mają: Frydman, Krempachy, Nowa Biała, Niedzica i Kacwin.

Rozmieszczenie budynków w zagrodzie miało też swoje uzasadnienie. W ogólnym zamyśle chodziło o utrzymanie zwartości zabudowy mieszkalnej, zachowując jednak przeczornie należyte odległości pomiędzy domami mieszkalnymi a budynkami inwentarskimi. Bezpieczeństwo przeciwpożarowe miała zapewnić duża odległość łatwopalnych stodół od pozostałych budynków w zagrodach.

Ten pierwotny układ osadniczy w niezmienionej postaci dotrwał do drugiej połowy XX w. Od tego czasu postępuje jego modyfikacja. W miarę potrzeb rozbudowuje się go wszcz o nowe ulice – wydłużające jednocześnie główną oś wsi. W końcowej części zabudowy wsi najczęściej wznoszone są już tylko domy mieszkalne.

Węglanowe podłoże, na którym wytworzyły się rędziny wapienne oraz mady rzeczne, wykorzystywane są głównie pod uprawę zbóż, zwłaszcza jęczmienia.

Duże, zwarte kompleksy leśne pokrywają najwyższe wzniesienia. Spisz obfituje w wiele zabytków sakralnych z XV i XVI w. Szczególnie cenne bogato wyposażone są murowane świątynie.

¹³ M. Godkiewicz, *Osadnictwo Kotlin Podtatrzańskich w rozwoju dziejowym*, Przewod. VI zjazdu PTG, cz. 1, Kraków 1958, s. 56–67.

Orawa

Orawa położona jest w zachodniej części Podhala, na zachód od działu wodnego Dunajca i Czarnej Orawy, rozgraniczającego na tym odcinku zlewiska Bałtyku i Morza Czarnego. Omawiany obszar obejmuje 13 wsi. Historyczna granica Orawy pokrywa się ze wspomnianym wyżej europejskim działem wodnym. Jest to granica Górnej Orawy – obszaru najpóźniej zasiedlonego przez polski element osadniczy z przyzwolenia węgierskich właścicieli zamków orawskich na przełomie XVI i XVII w.¹⁴

Południową część omawianego rejonu geograficzno-gospodarczego stanowi Kotlina Orawska. Na północ od doliny potoku Piekieniaka teren wznosi się w przedziale wysokości od 700 m n.p.m. do 900 m n.p.m., tworząc dość śmiało górskie formy morfologiczne. Zachodnią część Orawy cechuje dojrzała rzeźba z płytkimi dolinami i łagodnie nachylonymi skłonami, wznoszącymi się w kierunku Babiej Góry¹⁵.

Tereny rolnicze związane są głównie z dolinami rzek. Część pól uprawnych wchodzi też na mniej strome stoki wzniesień. W południowej części Orawy rosną lasy sosnowo-świerkowe typu borowego z płatami torfowisk wysokich na terenie Jabłonki oraz w Piekieniaku. Na południowym skłonie Babiej Góry, z piętrowym układem roślinności w strefie lasów, dominuje świerk z domieszką buka i jodły.

Największe orawskie wsie powstały w dolinach potoków. Główną i centralnie położoną miejscowością na Orawie jest Jabłonka leżąca u zbiegu potoków Czarnej Orawy, Zubrzyckiego i Piekieniaka na pograniczu kotlinnej i pogórskiej części omawianego obszaru. W skład tej wsi wchodzi liczne przysiółki (osiedla) zakładane na poszczególnych rolach. Jabłonka jest siedzibą władz gminy, ośrodkiem szkolnictwa średniego, miejscem, w którym skoncentrowały się różnego rodzaju usługi. Współcześnie Jabłonka znana jest szeroko jako miejsce cotygodniowych targów, z których masowo korzysta ludność słowacka. Drugą gminą orawską jest Lipnica Wielka. Inne wsie należą do gmin ościennych: Czarnej Dunajca i Raby Wyżnej.

Wieś orawska wyróżnia się swoistą fizjonomią – charakterystycznymi zagrodami w kształcie wydłużonego prostokąta. Osią zabudowy jest droga wiejska. Domy mieszkalne ustawione są zawsze od strony drogi. Przykłady najstarszych zagród orawskich eksponowane są w filii Muzeum Tatrzańskiego w Parku Etnograficznym w Zubrzycy Górnej.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ M. Klimaszewski, *Rzeźba Podhala...*

Obok wspomnianego już Dworu Moniaków w Zubrzycy atrakcją turystyczną tego obszaru jest XVII-wieczny kościół w Orawce, zdobiony bogatą polichromią. Szczególnymi walorami turystycznymi wyróżniają się tereny położone w rejonie Babiej Góry oraz okolice Orawki, Podszkla i Bukowiny Osiedla z dużymi kompleksami lasów, obfitującymi w owoce tych siedlisk, znane zwłaszcza z urodzaju grzybów.

Przez Orawę przebiega ważna w tranzycie na południe Europy droga prowadząca dolinami Orawy i Wagu w kierunku Wiednia i Budapesztu. Przejście graniczne w Chyżnem jest jednym z najbardziej uczęszczanych miejsc przekraczania polskiej granicy. Wsie orawskie znane są jako jedne z najdłuższych w kraju. Przykładem może być Lipnica Wielka rozciągająca się na przestrzeni ponad 12 km. W terenach pogórskich istnieją najtrudniejsze w tym rejonie warunki do uprawy roli. Ludność rolnicza w dużej mierze utrzymuje się tu z pozyskiwania i przetwórstwa drewna.

Ziemia Rabczańska

Ziemia Rabczańska stanowi północno-zachodni skrawek Podhala. Omawiany obszar łączy 10 wsi położonych nad górną Rabą i Skawą w sąsiedztwie Rabki. Jest to najbardziej na północ wysunięta część Podhala. Tutaj badany rejon geograficzno-gospodarczy Podhala obniżeniami spytkowicko-orawskim, pieniążkowiickim i sieniawskim wychodzi poza główny grzbiet Beskidów. Z północy prowadzą tędy na Podhale główne szlaki komunikacyjne.

Pod względem rzeźby teren ten jest bardzo zróżnicowany. W południowej części tworzą go pogórskie obszary Bramy Sieniawskiej, rozczłonkowane dolinami Skawy, Raby, Poniczanki i Słonki. U zbiegu potoków Poniczanki i Słonki w dolinie Raby leży Rabka, znane szeroko w Polsce uzdrowisko dziecięce.

Rozwój Rabki związany był z występowaniem na tym terenie solanek, które znacznie wcześniej wykorzystywała miejscowa ludność w lecznictwie. Z inicjatywy Józefa Dietla – profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego udokumentowane zostały te zasoby. Uzdrowisko zawdzięcza swój rozwój dziedzicowi Julianowi Zubrzyckiemu, który w latach 60. XIX w. wybudował pensjonaty i urządził dom zdrojowy¹⁶. Do rozwoju uzdrowiska w dużym stopniu przyczyniło się przeprowadzenie tędy w 1885 roku linii kolejowej. Rabka prawa miejskie uzyskała dopiero w 1953 r.

Chabówka, Rokiciny, Raba Wyżna i Sieniawa tworzą ciąg wsi położonych w dolinie Raby. Tędy też prowadzi wspomniana linia kolejowa Kraków–Zakopane.

¹⁶ B. Słuszkiewicz, *Rabczańskie źródła solne i początki uzdrowiska*, „Almanach Nowotarski” 2000, r. 1999.

Wzdłuż grzbietów górskich przez górę Obidową wiedzie powszechnie znana droga – Zakopianka. Najwyżej wzniesione tereny tego obszaru porośnięte są lasami. Stromo opadające stoki tych wzniesień utrudniają uprawę rolną. Terasowo ułożone na nich pola orne od kilku dziesięcioleci zamieniane są na łąki. O wiele korzystniejsze do uprawy ornej są doliny rzeczne. W południowej, pogórskiej części omawianego obszaru istnieją sprzyjające warunki do rozwoju różnych form turystyki i wypoczynku. W Spytkowicach, w Zarytem i na Maciejowej w Rabce zbudowano wyciągi narciarskie.

Uwagi końcowe

Wydzielone przez autorów w obrębie Podhala rejony geograficzno-gospodarcze znajdują potwierdzenie w opiniach lokalnych społeczności. Mieszkańcy każdego z nich, choć nie ukrywają swych więzi z Podhalem, identyfikują się jednocześnie ze swoją ziemią, mając świadomość pewnych różnic w rodowodzie historycznym, tradycjach, budownictwie, strojach, muzyce i obrzędach.

Społeczności Podhala jednoczyły wielowiekowe powiązania z Tatrami, tradycyjne targi i jarmarki w Nowym Targu oraz pielgrzymki do Sanktuarium Matki Boskiej Ludźmierskiej.

Więzi poszczególnych wsi Podhala z Tatrami miały zawsze zarówno charakter gospodarczy jak i własnościowy. Gospodarczy, bo rolnicy tych wsi wypasali bydło i owce na pastwiskach tatrzańskich, własnościowy zaś, gdyż poszczególne wsie miały swoje polany i lasy w Tatrach bądź na ich obrzeżu. Do dziś mieszkańcy Witowa i Dzianisza z powiatu tatrzańskiego oraz Chochołowa, Podczerwonego, Czarnego Dunajca, Wróblówki i Cichego z powiatu nowotarskiego są współgospodarzami lasów i polan tatrzańskich w Dolinie Chochołowskiej.

Wszystko to świadczy, że mimo ukazanej różnorodności Podhale było zawsze jednym wielorako powiązaniem wewnątrznie regionem z dwoma wiodącymi ośrodkami – historycznym w Nowym Targu i turystycznym w Zakopanem. Rywalizacja pomiędzy tymi miastami doprowadziła w 1998 r. do podziału dawnego powiatu nowotarskiego i utworzenia powiatu tatrzańskiego.

Podział Podhala na dwa powiaty jest przedmiotem krytyki. W skład powiatu tatrzańskiego wchodzi tylko 5 gmin. Małe jednostki samorządowe mają mniejsze możliwości finansowe gospodarczego rozwoju. W większych organizmach tak koncentrowane są środki, by rozpoczęte inwestycje można było szybko kończyć. Nie bez znaczenia jest i to, że jeden ośrodek decyzyjny sprzyja równomiernemu rozwojowi całego regionu.

Summary

Geographico-Economic Regions of Podhale

The geographical region of Podhale covers nearly 2,000 km², i.e. 0,6 % of the total area of Poland. Within Podhale lie also the subregions of Orava (the Upper Orava) and Spisz (Spiskie Zamagurze), both being part of Hungary since colonization eve to the end of the First World War. "Podhale" as a geographical term was introduced and popularized in the prewar period by S. Leszczycki in his book entitled "Region Podhala" (1936). Its scope was that of the Nowy Targ powiat (district).

The considerable natural variety of Podhale and different history of its parts were reflected in their socio-economic and cultural development. The authors want to stress that Spisz was the province of Hungary over 6 centuries, and Orava – for 400 years. Although the language and Catholic religion were kept, ways ferent. The remaining parts of Podhale were connected with Poland, and due to economic expansion of Hungary, this periphery zone was managed also from the strategical point of view.

As regard the natural criteria and conditions of local societies development, Podhale is divided into 8 geographico-economic regions. These are: the Tatras, the Rocky (Skalne) Podhale, Nowy Targ Basin, Spisz, Orava, Gorce Mts., Ziemia Pienińska and Ziemia Rabczańska. Their borders are natural: these are mountain ranges, watersheds, river valleys or bogs, often with an accordance to geomorphological and geological structures.

Translator Z. Górka